

MĄDROŚĆ A ŻYCIE LUDZKIE W UJĘCIU KSIĘGI PRZYSŁÓW

Księga Przysłów zawiera wprawdzie teksty należące do różnych odmian izraelskich tradycji mądrościowych¹, niemniej jednak przekazywana w nich mądrość wszędzie opisywana jest głównie od strony jej udziału w życiu ludzkim. Z treści wszystkich utworów wchodzących w skład tego dzieła wynika, że życie człowieka tak dalece zależy od jego formacji mądrościowej, iż bez niej nie może się ono ani prawidłowo rozwijać, ani ostać. Wpływ mądrości na odpowiednio dysponowanego człowieka przybiera różne formy, począwszy od dostarczanej mu wiedzy, poprzez kształtowanie jego osobowości, po doprowadzenie go do stanu biegłej i trwałej umiejętności kierowania własnym życiem.

1. Mądrość jako wiedza o życiu

Mądrość najczęściej kojarzy się z wiedzą, analogiczną do tej, jakiej dostarcza np. filozofia. Co prawda nie jest to pełne spojrzenie na mądrość w ujęciu biblijnym, jednak trzeba się zgodzić, że wiedza stanowi podstawowy i niezwykle ważny element jej wyposażenia. Wiedza ta nie ma natomiast zabarwienia filozoficznego, to znaczy unika abstrakcji i nie zamyka się w sformułowaniach określonych systemów doktrynalnych, ale ma ściśle powiązania z konkretnym życiem ludzkim. Poszczególne grupy tekstów o podobnych właściwościach dostarczają zresztą wiedzy różnej jakościowo, wywodzącej się bądź to z doświadczenia ludzkiego i refleksji, bądź też z objawienia Bożego.

Tzw. mądrość doświadczenia ogranicza się niemal wyłącznie do przekazywania wiedzy o zróżnicowanych przejawach życia ludzkiego i o jego uwarunkowaniach². Jej nośnikami są proste jednostki literackie w formie przysłów (10, 1 - 22, 16; 25 - 29³), które opisują w sposób bardzo szczegółowy wszystko to, co składa się na życie ludzkie i ma z nim jakikolwiek związek. Przysłowia są przypisywane mądrymu królowi Salomonowi, jednak uczeni zgodnie stwierdzają, że przy ich powstawaniu i opracowywaniu brało także udział wielu ludzi anonimowych, zwłaszcza ze środowisk mądrościowych. Ściśle biorąc, przysłowia tworzyło samo życie, odsłaniając różnorakie procesy, zasady trwałe i elementy zmienne itp., które uzdolnieni do tego ludzie obserwowali, klasyfikowali i utrwalali w prostych dwuczłonowych wypowiedziach. Nie zawierają one żadnych nakazów, czy zakazów, ale ograniczają się do opisu pozytywnych i ujemnych przejawów życia różnych ludzi, a także ich relacji do otoczenia. Jest to zatem specyficzny sposób nauczania, z którego korzystać mogą tylko ludzie żądni wiedzy i otwarci na wszystko, co może im ułatwić życie.

Niewątpliwie ważną właściwością tego rodzaju formacji mądrościowej była pewność o prawdziwości podawanych informacji, które każdy mógł osobiście sprawdzić i doświadczyć dobrodziejstw ich stosowania w codziennym postępowaniu. Mówiąc o różnych cechach mądrości przysłów, trzeba mieć na uwadze jeszcze jeden przymiot, dotyczący natury przekazywanej w nich wiedzy. Ponieważ wywodzi się ona z doświadczenia ludzkiego i refleksji, jej zasadniczym źródłem jest rozum ludzki, co jednak nie oznacza, że jest to wiedza wyłącznie racjonalistyczna, a więc świecka. Wyrosła ona bowiem na podłożu wiary i moralności jahwistycznej, które rozumowaniu ludzkiemu wyznaczały kierunek i zakres. Dzięki temu przysłowia mogły opisywać także religijne życie człowieka, rozpatrując je od strony łatwych do zauważenia przejawów i następstw odnoszenia się ludzi do Boga.

Nieco inny typ wiedzy przekazują mądrościowe teksty napomnień i nauk (22, 17 - 24, 34; 1, 8 - 9, 18)⁴, które, jak się powszechnie przyjmuje, powstały w środowiskach szkolnych⁵. Ich celem

było zatem kształcenie i wychowywanie młodych ludzi, zleconych pieczy mędrca - nauczyciela, który kierował procesem takiej formacji mądrościowej. Z braku odpowiednich danych nie można zdobyć wyczerpujących informacji na temat okoliczności towarzyszących powstawaniu tych nauk i ich dziejów. Z ich treści można natomiast poznać, jakie wymogi stawiał nauczyciel uczniowi, który zdobywał mądrość. Są one głównym przedmiotem przekazywanej mu wiedzy, przy czym przy jej formułowaniu należy mieć na uwadze różnice w treści nauk starszych i młodszych.

Teksty starsze (22, 17 - 24, 34)⁶ reprezentują prawdopodobnie wiedzę, jakiej wymagano od ludzi z administracji państwowej, którzy, oprócz wykształcenia zawodowego, powinni posiadać odpowiednie kwalifikacje religijne i moralne (por. 22, 17-21). Proste formy wskazówek i napomnień uświadamiały kandydata na urząd dworski o dobrych i złych stronach życia w takim środowisku, a więc przestrzegały go przed działaniem na własną szkodę (22, 22 - 29), wzywały do czujności wobec zasadzek ze strony różnych ludzi (23, 1 - 11), zachęcały do nabywania karność (23, 12 - 35), mądrości (24, 1 - 22) itp.

Nauki młodsze (1, 8 - 9, 18) mają bardziej rozwinięte formy i przekazują wiedzę dla każdego, kto chce skorzystać ze szkolnej posługi mędrca⁷. Poszerzone grono uczniów, które początkowo obejmowało być może tylko ludzi z wyższych sfer społecznych, jednak z czasem ulegało powolnej demokratyzacji, zmusiło nauczycieli do przekształcenia programu nauczania i pogłębienie przekazywanej im wiedzy. Odtąd przejawiać się ona miała w dziedzinie życia religijnego (3, 1 - 26) i moralnego (4 - 7). Co więcej, zgodnie z sentencją otwierającą zbiór nauk (1, 7) i z założeniem programowym (2, 5 - 11), mądrość dopuszcza tylko jeden rodzaj wiedzy: jest nią wiedza wyrosła na podłożu pobożności, udzielana przez samego Boga. W sferze życia moralnego wyraża się ona w ustalaniu zasad postępowania opartego na sprawiedliwości i prawości (2, 9 - 22). Mędrzec zakazuje więc polegania tylko na czysto ludzkich umiejętnościach i domaga się całkowitego odsunięcia się od modelu postępowania propagowanego przez grzeszników, bo prawdziwa mądrość nie może istnieć bez wiedzy, płynącej z objawienia Bożego.

Konieczność oparcia formacji mądrościowej na wiedzy Bożej jeszcze mocniej podkreślają dwa poematy z mowami uosobionej mądrości (1, 20 - 33; 8, 1 - 36)⁸. Z ich treści można wnosić, że skierowane były do wszystkich Judejczyków, których należało przestrzec przed skutkami lekceważenia mądrości i zachęcić do jej nabywania. Aby to łatwiej osiągnąć, mądrości nadaje się wyraźne rysy prorokini, wzywającej do nawrócenia tych, którzy nienawidzą wiedzy (1, 20 - 33), i wygłaszającej orędzie o życiu i śmierci, jakimi dysponuje (8, 1 - 36). W ten sposób została wyrażona i przekazana zwięzła synteza wiedzy o udziale mądrości w życiu ludzkim, wyrażająca ważniejsze, teologiczne założenia formacji mądrościowej, przeznaczonej dla wszystkich.

2. Udział mądrości w kształtowaniu osobowości człowieka

Teksty mądrościowe nie zawierają wprawdzie nazwy osobowość, jednak można z nich wywieść wszystkie te elementy, jakie składają się na portret człowieka doskonałego, którego życie rozwija się w sposób prawidłowy. Program przekazywanej w nich formacji mądrościowej nie ogranicza się bowiem tylko do wiedzy o życiu i jego uwarunkowaniach, ale kładzie szczególny nacisk na konieczność realizacji jej treści, od czego uzależnia mądrość człowieka. Osiągnięcie mądrości jest zatem równoznaczne z dokonującym się w człowieku procesem kształtowania wszystkich elementów, jakie się na nią składają lub są wymagane do jej funkcjonowania.

Przebieg tego procesu w sposób zwięzły i systematyczny został opisany w 2, 1 - 22, w formie nauki programowej, zawierającej zestaw wszystkich ważniejszych, po sobie następujących, choć ściśle od siebie zależnych elementów, jakie się na taką formację składają.

Podstawowym warunkiem zdobycia mądrości jest posłuszeństwo okazywane nauczycielowi, który tym procesem kieruje. Jego słowa i nakazy mają przysposobić ucznia do sobistego kontaktu

z mądrością, ocenianą jako wartość nadrzędna, której należy poświęcić cały swój wysiłek (w. 1-4).

Właściwy udział mądrości w formowaniu osobowości ucznia dotyczy najpierw jego świadomości religijnej. Dzięki osiągniętej wiedzy, może on wzbogacić wypracowaną już od dzieciństwa pobożność (dosł. bojaźń Jahwe), zrozumieć na czym polega jej istota i oprzeć na niej swoje życie, a przez to znaleźć się w zasięgu szczególniejszego działania Boga (w. 5-8).

Zbawczy wpływ mądrości obejmuje także usprawnianie duchowych i zmysłowych władz (rozum, wola, zmysły), od których zależy poprawne postępowanie człowieka. Tu również ważną rolę spełnia wiedza o zasadach takiego postępowania, której towarzyszą takie cnoty jak przezorność i roztropność. Pozwolą one zrozumieć wartość sprawiedliwości, praworządności i wszystkiego, co decyduje o sukcesie podejmowanych działań, a także ułatwią ich przebieg dzięki dobrym nawykom, jakie nabywa mądry człowiek (w. 9-11).

Formacja mądrościowa ucznia polega nie tylko na porządkowaniu, przekształcaniu i utrwalaniu elementów, jakie tworzą jego osobowość, ale także ma go uodpornić na ataki ze strony ludzi, którzy uprawiają działalność destruktywną i zgubną. Tylko dzięki szeroko pojętej mądrości można rozpoznać kryjące się w ich kuszących słowach i obyczajach zło oraz głupotę, a także znaleźć w sobie tyle sił, by tych niebezpieczeństw uniknąć (w. 12-15. 16-19).

Mądrość ma wreszcie zdolność aktywizacji myśli, decyzji, umiejętności, sprawności itp., co sprawia, że działanie człowieka mądrego jest niezwykle dynamiczne i skuteczne. Pozwala to sprostać wszystkim wymogom, jakie niesie życie, spokojnie korzystać z wypracowanych osiągnięć i cieszyć się poczuciem trwałego bezpieczeństwa (w. 20-22).

Biorąc pod uwagę treść przedłożonego programu, a także inne, bardziej szczegółowe wskazówki, jakie występują w wielu naukach mędrca, można podać pełniejszy obraz duchowego oblicza człowieka mądrego. Swoją mądrościową formację młody człowiek rozpoczyna już w rodzinie, gdzie pod okiem ojca i matki uczy się karności, pobożności oraz zdobywa elementarną wiedzę (1, 8-9; 4, 3-9; 6, 20-23). W tym okresie powinien już wyrabiać w sobie rozwagę i przezorność (1, 4). Mędrzec kontynuuje ten proces, kładąc duży nacisk na konieczność utrwalenia karności przez stosowanie się do stawianych uczniowi wymogów (4, 1. 13; 5, 12. 13), także natury religijnej (3, 11-12). Karność, czyli zdolność panowania nad sobą, a także pobożność (bojaźń Jahwe), ściśle biorąc nie wchodzi w zakres mądrości, ale stanowią podłoże, na którym może się ona rozwijać. Mądrość przejawia się bowiem głównie jako wiedza, którą może zdobyć tylko człowiek pobożny, a także jako roztropność i umiejętność życia, jakie mogą stać się udziałem tylko człowieka opanowanego. Przymiotów tych nie można jednak od siebie oddzielać, stąd w tekstach szkolnych mądrość jest zwykle zestawiana z wiedzą, roztropnością, umiejętnością (2, 2-3. 5-6; 3, 19-20^o; 5, 1-2; 7, 4), do których należy dołączyć jeszcze cnoty o zabarwieniu mądrościowym jak przezorność (2, 11; 3, 21; 5, 2), czy stanowczość w działaniu (3, 21)¹⁰. Człowiek prawdziwie mądry powinien posiadać wszystkie te przymioty i ujawniać je w swoim życiu religijnym i moralnym.

3. Mądrość jako umiejętność życia

Jeśli mądrość jest wiedzą, która kształtuje osobowość człowieka, przysposabiając go do prawidłowego działania, można ją także nazwać umiejętnością prowadzenia właściwego życia. Jak wynika z treści niektórych nauk, określenie to nie jest przenośnią, ale odnosi się ono do specyficznej funkcji, jaką w życiu ludzkim spełnia mądrość, która stała się własnością człowieka w niej zaawansowanego.

Wśród wielu terminów, jakimi wyrażana jest mądrość, występuje także umiejętność, która zajmuje wśród nich szczytową pozycję. Przewyższa ona roztropność, która jej towarzyszy (2, 3),

wyrasta z wiedzy religijnej (4, 1) i nie ma nic wspólnego z umiejętnością czysto ludzką (3, 5); podobnie jak mądrość, chce być przyjaciółką człowieka (7, 4), który może ją osiągnąć, jeśli stara się o to wszystkimi siłami (4, 5. 7); mądrość uosobiona nazywa siebie umiejętnością wyposażoną w moc (8, 14), z czego można wnosić, że nazwa ta określa nie tyle samą inteligencję człowieka, ile zdolność łatwego i skutecznego sterowania procesami zachodzącymi w życiu, dzięki której omija się zło, a osiąga dobro.

Prawidłowy rozwój życia człowieka zależy co prawda od udziału wszystkich elementów, jakie składają się na mądrość, jednak umiejętność jest tu szczególnie potrzebna, gdyż właśnie ona ludzkim aspiracjom i działaniu nadaje odpowiedni kierunek i kształt. Okazuje się bowiem, że człowiek obierając niewłaściwą drogę, nie tylko nie ulepsza swego życia, ale błędnym postępowaniem godzi we własną egzystencję. Mędrzec zwraca na to uwagę już we wstępnej nauce szkolnej (1, 10 - 19), kiedy przestrzega ucznia, by nie dał się zwieść tym, którzy uprawiają rozbój, chcąc się w ten sposób wzbogacić i żyć cudzym kosztem: ludzie ci nie zdają sobie jednak sprawy, że popełniając zbrodnie, niszczą własne życie (w. 18-19). Jak wynika z nazwy hebrajskiej, która tu została użyta (nefesz), nie jest to zresztą jeszcze życie, jakie człowiek powinien w sobie wypracować, ale zaledwie jego stadium początkowe, sprowadzające się do psychofizycznej egzystencji, jaką się otrzymuje przez narodzenie. Życie człowieka prawego i mądrego określane jest innym terminem (hajjim), który oddaje pojęcie życia uporządkowanego, przekształconego, szczęśliwego (3, 2. 18; 4, 10. 22. 23; 5, 6 itp.)¹¹.

Osiągnięcie tak wysokiego poziomu życia jest możliwe, ale wymaga przestrzegania zasad kształcenia mądrościowego (4, 4; 7, 2; 9, 6). Stąd zasadniczym celem wszystkich nauk mędrca jest przystosowanie ucznia do umiejętnego ich stosowania w każdej sytuacji życiowej. Dzięki otrzymywanym wskazówkom może on najpierw przetworzyć egzystencję biologiczną w życie właściwe ludziom mądrym (zob. 3, 22). Kiedy już „znajdzie” mądrość w pełnym jej wymiarze, utrwali swe życie i zapewni sobie życzliwość Boga (8, 35). Stosując z kolei osiągnięte umiejętności i nawyki w praktycznym postępowaniu, potrafi sprawnie działać, unikać groźnych życiu niebezpieczeństw i korzystać z osiągnięć, jakie są udziałem ludzi pobożnych i mądrych.

4. Szczęśliwy, kto osiągnął mądrość (3, 13)

Nie ulega wątpliwości, że przedstawiona w tekstach formacja do życia w mądrości nie była łatwa, a postawa człowieka mądrego również musiała wymagać wielu wyrzeczeń i sporego wysiłku, koniecznego do realizacji przyjętych zobowiązań. Jeśli zatem wielu ludzi decydowało się na podjęcie tych trudów, na co wskazuje choćby bogata literatura mądrościowa dla nich przeznaczona, to czynili tak dlatego, że oferowane przez mądrość życie stanowiło niezwykle cenną wartość. Opisom tej mądrości i stawianym przez mędrca wymogom zawsze towarzyszy bogaty wykaz korzyści, jakie człowiek może osiągnąć tylko na tej drodze. Mają one różny charakter i dotyczą różnych sfer życia ludzkiego. Z niektórych przysłów wynika, że życie jest niemal całkowicie zależne od mądrości, ponieważ ona jest źródłem tego życia. Bez pouczenia, jakiego udziela mędrzec, człowiek nie mógłby bowiem uniknąć sidła śmierci (13, 14)¹². Według innej wypowiedzi, źródłem życia jest rozsądek, jakim kieruje się człowiek, przeciwstawiony tym, których ćwiczy głupota (16, 22)¹³.

W naukach szkolnych prawie każde z wstępnych wezwań do zdobywania mądrości podaje motywację, które powinny skłonić ucznia do odpowiedniej gorliwości. Wymienia się w nich takie wartości jak długowieczność (3, 2a; 4, 10), pokój (3, 2b; por. 6, 22), uznanie ze strony Boga i ludzi (3, 4), a nawet samo życie (3, 22; 4, 4. 22). We właściwych naukach jest mowa także o trwałym przebywaniu w kraju (2, 21 - 22), o dobrym zdrowiu (3, 8), bogactwie (3, 10) i bezpieczeństwie (3, 25), o sukcesach w działaniu (4, 12), o łatwości postępowania (6, 22 - 23).

Słowa szczególnego uznania dla człowieka, który osiągnął mądrość, zawiera fragment jednej z nauk mędrca, utrzymany w stylu błogosławieństwa (3, 13 - 18). Ze względu na wyrażoną w tym tekście ocenę wkładu mądrości w życie ludzkie warto go przytoczyć dosłownie:

Szczęśliwy człowiek, który znalazł mądrość,
i człowiek, który nabył roztropność, (w. 13)
bo lepiej ją mieć, niż srebro,
— jej dobra, niż złoto (w. 14).
Ona jest cenniejsza od pereł,
i żadna z twoich kosztowności jej nie dorówna (w. 15).
Długowieczność ma w swej prawicy,
w swej lewicy bogactwo i sławę (w. 16).
Jej drogi są drogami przyjemności,
a każda z jej ścieżek pokojem (w. 17).
Jest ona drzewem życia dla tych, co w niej trwają,
i każdy, kto się jej trzyma, osiąga szczęście (w. 18).

W tym syntetycznym zestawieniu zostały wymienione wszystkie najważniejsze dobra, jakie są udziałem człowieka szczęśliwego. Wśród nich najwyższą wartość ma sama mądrość, której znaczenia nie można oddać żadnym porównaniem, aby je nieco przybliżyć, trzeba się było posłużyć obrazem drzewa rodzącego życie. Aby ułatwić osiągnięcie innych darów od niej zależnych, mędrzec zastosował poetycką formę uosobienia, nadając mądrości rysy niezwykle wpływowej nauczycielki i przewodniczki, która może uszczęśliwić każdego człowieka. Tego rodzaju personifikacja jest zarówno wymowną ilustracją wpływów mądrości na życie ludzkie, jak i sugestywną zachętą do praktycznego ustosunkowania się do jej wymogów, zapewniających długowieczność, bogactwo, wszelką pomyślność, sławę i pokój.

Nie trzeba podkreślać, że ten krótki zarys opisu najważniejszych przejawów mądrości w życiu człowieka nie może dać zadawalających wyjaśnień, jakie się z tym tematem wiążą. Ma on jedynie zwrócić uwagę na ważność poruszanych zagadnień dla oceny starotestamentalnej mądrości, która wniosła poważny wkład w formowanie duchowych postaw ludzi tamtych czasów. Mądrościowe założenia i wskazówki twórców Księgi Przysłów podjęli i uzupełnili ich następcy, których osiągnięcia zawierają kolejne utwory biblijne. Dokonały one weryfikacji poglądów na doczesne życie człowieka (Job, Kohelet), doprowadziły do bardziej konkretnego spojrzenia na mądrość, zestawiając ją z Prawem Mojżeszowym (Mądrość Syracha) wreszcie skierowały myśl ludzką ku życiu pozagrobowemu (Księga Mądrości). Nie trzeba dodawać, że księgi te zostały przyjęte przez chrześcijan, stąd dzisiaj ich orędzie skierowane jest także do każdego z nas.

Ks. Stanisław Potocki

PRZYPISY

¹ W księdze tej wyróżnić można dziewięć części o różnej objętości, które reprezentują te tradycje: 1 - 9; 10, 1 - 22, 16; 22, 17 - 24, 22; 24, 23 - 34; 25 - 29; 30, 1 - 14; 30, 15 - 23; 31, 1 - 8; 31, 10 - 31; podstawowe wiadomości na temat izraelskiej koncepcji mądrości i Księgi Przysłów podaje m. in.: Ks. S. Potocki. Księgi Mądrościowe. W: Wstęp do Starego Testamentu, wyd. Ks. S. Łach, Poznań - Warszawa 1973, s. 631 - 680.

² Ogólną charakterystykę mądrości doświadczenia i mądrości teologicznej podaje: G. von Rad. Teologia Starego Testamentu, przeł. B. Widła Warszawa 1986, s. 327 - 354; zob. także niemiecką monografię tego autora pt. Weisheit in Israel. Neukirchen - Vluyn 1970; temat ten opracowuje m. in. R. B. Y. Scott. The Way of Wisdom in the Old Testament. New York 1971.

³ Nieco inaczej przedstawiają tę mądrość bardziej rozbudowane formy tzw. przysłów liczbowych (30, 15 - 33).

⁴ Wykaz ten uwzględnia chronologię powstawania tych nauk, gdyż według zgodnej opinii uczonych, najpierw pojawiły się teksty z 22, 17 - 24, 34, a dopiero znacznie później, prawdopodobnie dopiero po niewoli babilońskiej, nauki z 1, 8 - 9, 18.

⁵ Niektórzy do tekstów przeznaczonych do ćwiczeń szkolnych zaliczają także zbiory przysłów: zob. np. B. Lang. Schule und Unterricht im alten Israel, w: La Sagesse de l'Ancien Testament, wyd. M. Gilbert, Gembloux 1979, s. 199; na temat szkoły izraelskiej pisze m. in. A. Lemaire. Les écoles et la formation de la Bible dans l'Ancien Israel (Orbis Biblicus et Orientalis 39), Göttingen 1981.

⁶ Trudno jest ustalić dokładniejszą datę powstania tych napomnień, niemniej jednak ich proste formy, treść i elementy podobne do tych, jakie występują w egipskiej Nauce Amenemope, wskazują na okres początkowej twórczości mędrców (X - VIII); zob. Ks. S. Potocki. Układ literacki nauk mędrców anonimowych z Księgi Przysłów (22, 17 - 24, 22). „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 38 (1985) s. 111 - 124.

⁷ Charakterystykę form i treści tych nauk podają m. in. następujące monografie: Ch. Kayatz. Studien zu Proverbien 1 - 9 (Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament 22 Neukirchen - Vluyn 1966; B. Lang. Die Weisheitliche Lehrrede. Eine Untersuchung von Sprüche 1 - 7 (Stuttgarter Bibelstudien 54). Stuttgart² 1972.

⁸ Zob. B. Lang. Frau Weisheit. Deutung einer biblischen Gestalt. Düsseldorf 1975.

¹⁰ W opracowaniu tym przytacza się tylko nazwy polskie, które nie zawsze potrafią oddać specyfikę znaczenia ich odpowiedników hebrajskich: odnosi się to np. do hebr. tuszijah (stanowczość), który to termin, w zależności od kontekstu, oznaczać może mądrość, roztropność, radę, pomoc itp.; zob. F. Zorell. Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris Testamenti. Roma 1960 s. 894.

¹¹ Ogólną charakterystykę izraelskiej koncepcji życia ludzkiego podaje np. M. Filipiak. Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu (Rozprawy Wydziału Teologiczno - Kanonicznego KUL 50). Lublin 1979 s. 113 - 130.

¹² Podobną motywację podaje przysłowie z 14, 27, według którego od sidła śmierci może ustrzec także bojaźń Boga.

¹³ Rozsądek oddaje hebrajski rzeczownik šekel, który oznacza zdolność właściwej oceny każdej sytuacji, w jakiej znajdzie się człowiek; zob. F. Zorell, dz. cyt. s. 800.